

Urmia University

Obstacles of historical underdevelopment of Iran from the perspective of Homa Katouzian

Nematollah Zakipour ¹

1- Department of History, Faculty of Humanities, University Yasouj, Yasouj, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2024/05/22</p> <p>Accepted: 2024/07/07</p> <p>pp: 13- 23</p> <p>Keywords: Underdevelopment; Iran; Katouzian; Asian production method.</p>	<p>In the last few decades, several theories have been used to describe and explain the historical situation of Iran. One of the most influential theories has been the theory of the Asian production method. According to this theory, geographical and climatic conditions have the greatest influence on the formation of social and political systems. This article, with a historical approach, has evaluated Katouzian's views on the historical underdevelopment of Iran and aims to examine the content of Katouzian's historical writings to examine the degree of conformity of this theory with the historical reality of Iran. The research method in this article was descriptive and content-historical analysis in a documentary way. The findings of the research show that despite the shortcomings of the content of the historical writings of Mohammad Ali Homa Katouzian and their approaches to the causes and factors of the historical underdevelopment of Iran, the writings are worthy of reflection, and in these historical writings, geographical factors, internal tyranny and foreign colonialism in the social formation of Iranian society are considered the most important factors of historical underdevelopment.</p>
	<p>Citation: Zakipour, N. (2024). Obstacles of historical underdevelopment of Iran from the perspective of Homa Katouzian. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(1), 13-23.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121517</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.2.3</p>

Extended Abstract

The most important theory of Western sociologists, based on which Iranian researchers are trying to explain the factors of underdevelopment and backwardness of Iranian society, is the theory of the Asian mode of production, which was proposed as a rival theory to the feudal mode of production of the Soviet Iranologists for the sociological explanation of Iran's history. The theory of the feudal mode of production periodized the history of Iran based on the model of the unilinear development of societies. However, the model of Asian production analyzes and explains the factors of the historical underdevelopment of Iran in geographical and climatic factors by rejecting the unilinear model of the Soviet Iranologists. Katouzian is one of the most capable theoreticians in the field of the history of economic studies of Iran, who has presented controversial and thought-provoking theories about Iranian society. His theories about the history and society of Iran have many proponents in Iran. His most important theory is the "theory of Iranian tyranny", which he has explained in a series of articles and books. With this approach, some Iranian researchers wrote many economic books and articles about Iranian society. Therefore, so far, many articles have been written by Iranian researchers, especially from the post-constitutional era, in the field of Iran's progress and development and providing solutions to overcome the current backwardness. Despite their efforts, their writings have shortcomings in terms of form and content and need more detailed investigations. In March 2015, a conference entitled "Historical Sociology of Iran: Review and Criticism of the Works of Mohammad Ali Homa Katouzian" was organized about the works and writings of Katouzian by the Department of Sociology of Tarbiat Modares University in Tehran. Nineteen articles from experts about politics, economy, society and culture from the perspective of Katouzian were presented at the conference. Another article

titled "Criticism and Evaluation of Dr. Katouzian's Approaches to Iran's Constitutional Revolution" 2016, published by Alireza Molaei Tavani, evaluated the views of Homa Katouzian about the constitutional revolution. The current research, titled "Obstacles to Iran's Historical Underdevelopment from the Perspective of Homa Katouzian" has been investigated and historically explained. The present study, with a historical approach, after examining the content of Homa Katouzian's historical writings, examines the degree of conformity of this theory with the historical reality of Iran. The research method in the article was the descriptive method and content-historical analysis in a documentary manner; after collecting the historical data, historical explanation and analysis were done. One of the important theories of Katouzian about the Iranian society is the theory of "scarce and scattered society (dry and isolated society)" which contains the approaches and views of Katouzian about the Iranian society. Katouzian has used the mentioned theory as an analytical and sociological model for the socio-economic relations of Iran's structure. In this topic, Katouzian has also explained the theory of autocratic government. He spoke of oil tyranny instead of a water-scarce society during the Pahlavi period. The concept of Kolangi society (short-term society) is one of Katouzian's innovations about Iranian society. He believes that in such as society, there is no desire for long-term investment, which is due to the lack of physical and financial security and the lack of laws in Iranian society. The theories that Katouzian has presented about Iranian tyranny are generalizable to all historical periods of Iran and in many centuries, its components and facts are almost clear. However, the theory of Katouzian oil tyranny includes the Pahlavi state. Katouzian mentions the economic element of oil as the pillar of Iran's economy in the Pahlavi period, which was able to establish its governmental system and bureaucracy

on the basis of oil with the revenues it earned through the sale of oil. By relying on his economic power through the sale of oil and the establishment of a bureaucratic system under his control, Shah (king) was able to crystallize the basis of authoritarian rule in one person (called the Shah). Shah was considered the decision-maker and executor of the distribution of oil revenues in the country, and with this, he made the Iranian society dependent on him. The findings of the research show that despite the shortcomings in the content of the historical writings of Mohammad Ali Homa Katouzian and approaches to the causes and factors of the historical underdevelopment of Iran, the writings are important and worthy of reflection. In the historical writings, geographical factors, internal tyranny and foreign colonialism in the social formation of Iranian society are the most important factors of historical underdevelopment. The dominant aspect of Katouzian's explanations was based on these theories.

Katouzian is placed in the concept of Marx's Asian mode of production, and he has used a hybrid method (Marx's Asian mode of production and Wittfogel's blue society) in the sociological explanation and historical

transformations of Iran. The theories of Iranian tyranny, water-scarcity and scattered society, and oil tyranny are among the most important theories of Katouzian in explaining Iranian society. The common thread of Katouzian's interpretations is the rejection of the unilinear model of the Soviet Iranologists regarding the underdevelopment of Iran's history. The rejection of this model means ignoring concepts such as the slavery system and feudal society in the history of Iran. It goes without saying that a researcher like Katouzian, with his hybrid approach, is also influenced by Carl Wittfogel's theory of hydraulic society, in addition to paying attention to Marx's theory of the Asian production method.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: None.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

موانع توسعه نیافتگی تاریخی ایران از منظر همایون کاتوزیان

نعمت‌الله زکی پور^۱

۱- گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>در چند دهه اخیر، تئوری‌های متعددی برای توصیف و تبیین وضعیت تاریخی ایران مورد استفاده قرار گرفته است. یکی از تأثیرگذارترین این تئوری‌ها، تئوری شیوه تولید آسیایی بوده است. براساس این تئوری، شرایط جغرافیایی و اقلیمی در شکل‌گیری نظامات اجتماعی و سیاسی بیشترین تأثیر را دارا می‌باشد. این مقاله با رویکرد تاریخی، دیدگاه‌های کاتوزیان را در باب توسعه نیافتگی تاریخی ایران مورد ارزیابی قرار داده و در پی آن است که پس از بررسی محتوایی نوشته‌های تاریخی همایون کاتوزیان، میزان مطابقت این تئوری با واقعیت تاریخی ایران را بررسی نماید. روش پژوهش در مقاله حاضر، روش توصیفی و تحلیل محتوایی-تاریخی به شیوه اسنادی بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که با وجود کاستی‌های محتوایی تاریخ نوشته‌های محمدعلی همایون کاتوزیان و رویکردهای آنان در باب علل و عوامل توسعه نیافتگی تاریخی ایران مهم و قابل تأمل می‌باشد و در تاریخ نوشته‌های آنان، عوامل جغرافیایی، استبداد داخلی و استعمار خارجی در صورت‌بندی اجتماعی جامعه ایران، مهم‌ترین عوامل توسعه نیافتگی تاریخی به شمار می‌رود. وجه غالب تبیین‌های مورد نظر کاتوزیان، مبتنی بر همین تئوری‌ها بوده است.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۲</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷</p> <p>صص: ۱۳-۲۳</p> <p>واژگان کلیدی: توسعه نیافتگی، ایران، کاتوزیان، شیوه تولید آسیایی.</p>
<p>استناد: زکی پور، نعمت‌الله. (۱۴۰۳). موانع توسعه نیافتگی تاریخی ایران از منظر همایون کاتوزیان. نشریه یافته‌های تاریخی، (۱۱)، ۱۳-۲۳.</p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121517</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.2.3</p>	

مقدمه

این مقاله به تبیین تاریخ‌نویس‌های محمدعلی همایون کاتوزیان و ارزیابی نظریه‌های آن در باب علل و عوامل توسعه نیافتگی تاریخی ایران می‌پردازد. نوشته‌هایشان، منجر به رهایی تاریخ‌نگاری از مسأله وقایع‌نگاری صرف شد و همانگونه که به تعبیر جواد طباطبایی، تاریخ ایرانیان به گونه‌یی که در متون تاریخی آمده، تاریخ ظهور و سقوط سلسله‌ها و ضعف و قوت پادشاهان است (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۱/۱۶۵)؛ زیرا در تاریخ‌نگاری سنتی (شاه محور)، موضوعاتی همانند اقتصاد، مناسبات و روابط تولیدی، اصناف و طبقات اجتماعی جامعه ایرانی غایب بود یا کمتر مورد توجه بوده است. مهمترین تئوری‌های جامعه‌شناسان غربی که پژوهشگران ایرانی به تأسی از آن، در صد تبیین عوامل توسعه‌نیافتگی و عقب ماندگی جامعه ایران می‌باشند؛ تئوری شیوه تولید آسیایی به عنوان تئوری رقیب شیوه تولید فئودالی ایران‌شناسان شوروی برای تبیین جامعه‌شناختی تاریخ ایران مطرح شد. تئوری شیوه تولید فئودالی، تاریخ ایران را بر اساس الگوی تکامل تک‌خطی جوامع، دوره‌بندی می‌کرد؛ اما الگوی تولید آسیایی در سه تعریف با رد الگوی تک‌خطی مورخان شوروی، تحلیل و تبیین تاریخ اقتصادی ایران را در عوامل جغرافیایی و اقلیمی جستجو می‌کند. با این رویکرد، برخی از محققان ایرانی به نگارش کتب و مقالات اقتصادی متعددی درباره جامعه ایران پرداختند. از این‌رو، تاکنون نوشته‌های متعددی از محققان ایرانی به‌ویژه از دوران پسامشروطه در زمینه ترقی و توسعه ایران و ارایه راهکارهایی برای برون‌رفت از جریان عقب ماندگی به رشته تحریر درآمد، با وجود کوشش‌ها، نوشته‌های آنان در ابعاد شکلی - محتوایی، دارای کاستی‌ها و نیازمند بررسی‌های دقیق‌تری می‌باشند. مقاله پیش‌رو، کوششی در این باب است. در باب آثار و نوشته‌های کاتوزیان در اسفندماه ۱۳۹۵؛ کنفرانسی با عنوان «جامعه‌شناسی تاریخی ایران: بررسی و نقد آثار محمدعلی همایون کاتوزیان» توسط گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس تهران برگزار گردید. نوزده/۱۹ مقاله از صاحب‌نظران درباره سیاست، اقتصاد، جامعه و فرهنگ از منظر همایون کاتوزیان در این کنفرانس به صورت مختصر ارایه گردیده است (ساعی، ۱۳۹۵: ۷۸-۲۹). مقاله دیگر با عنوان «نقد و ارزیابی رویکردهای دکتر کاتوزیان به انقلاب مشروطه ایران» در سال ۱۳۹۶؛ توسط علیرضا ملائی توانی منتشر شده است که دیدگاه‌های همایون کاتوزیان را در باب انقلاب مشروطه مورد ارزیابی قرار داده است (ملائی توانی، ۱۳۹۶: ۱۵۸-۱۷۷). در باب موضوع پژوهش حاضر، نوشته‌ای با عنوان «موانع توسعه نیافتگی تاریخی ایران از منظر همایون کاتوزیان» مورد بررسی و تبیین تاریخی انجام گرفته است.

رویکردهای نظری محققان ایرانی در باب توسعه‌نیافتگی جامعه ایران

بر پایه آنچه بیان شد، برخی از محققان ایرانی که متأثر از تئوری‌های جامعه‌شناسان غربی بوده‌اند، سلسله مقالات و کتب تاریخی را در زمینه عقب ماندگی جامعه ایران به رشته تحریر کشیدند. محققان مذکور را به سه طیف تقسیم می‌کنند. دسته اول شامل محققانی هستند که تاریخ ایران را بر اساس شیوه تولید آسیایی مارکس تبیین می‌کنند، پژوهشگری چون محمدعلی همایون کاتوزیان در این زمره می‌باشد. دسته دوم، با کاربست تئوری نظریه پاتریمونیا^۱ ماکس وبر، تاریخ ایران را تحلیل می‌کنند. در این گروه، احمد اشرف، شاخص‌ترین نماینده می‌باشد. ناگفته نماند که محققانی مانند کاتوزیان با نگرش ترکیبی خویش علاوه بر توجه به تئوری شیوه تولید آسیایی مارکس از تئوری جامعه‌شناسی کارل ویتفولگ نیز متأثر می‌باشند؛ بنابراین، کاتوزیان و آبراهامیان را می‌توان در تقسیم‌بندی مذکور در دسته سوم نیز قرار داد و این به سبب نگرش ترکیبی آنهاست؛ اما در ابتدا ضروری است تئوری‌هایی را که محققان ایرانی در باب تبیین توسعه‌نیافتگی جامعه ایران از آنها استفاده کرده‌اند به‌طور اختصار مورد بررسی قرار گیرند:

تئوری شیوه تولید آسیایی

نخستین تصور مارکس از شیوه تولید آسیایی در سال ۱۸۵۳ بیان شده است. وی چنین می‌نویسد: «اما چگونه است که شرقی‌ها به مالکیت خصوصی بر زمین، حتی به مالکیت فئودالی دست نیافتند؟ به نظر من (مارکس) این امر به طور عمده مربوط به وضع اقلیمی، شرایط زمین، بویژه پهنه‌های بزرگ بیابان‌هایی است که از صحرای آفریقا تا عربستان، ایران، هند و تاتار تا مرتفع‌ترین

^۱ الگوی تک‌خطی؛ مورخان شوروی داعیه‌دار این تئوری بودند که جوامع بشری از مراحل پنج گانه معینی (جامعه اشتراکی، برده داری، فئودالیسم، سرمایه‌داری و سوسیالیسم) گذر خواهند کرد.

^۲ Patrimonial

فلات های آسیا کشیده شده است. نخستین شرط زراعت در این جا آبیاری مصنوعی است که این کار یا وظیفه جماعت ها یا ایالت ها و یا حکومت مرکزی است. در شرق، دولت فقط دارای سه بخش اداری بوده است: دیوان خراج (جهت غارت داخل کشور)، دیوان جنگ (برای غارت داخل و خارج کشور) و دیوانی برای کارهای عمومی، جهت تجدید تولید (مارکس و انگلس، ۱۳۸۴: ۸۱ و ۸۲). شیوه تولید آسیایی رقیب رویکرد شیوه تولید فئودالی ایران شناسان شوروی بود و شیوه تولید آسیایی سبب ظهور نگرش های جدیدی در باب تاریخ شرق و ایران شد (آزاد ارمکی، ۱۳۹۱: ۲۶۸). در این شیوه تولید، مالکیت خصوصی بر زمین، طبقه استثمارگری وجود ندارد و این دولت است که خود به عنوان استثمارگری بزرگ عمل می کند (بشیریه، ۱۳۷۵: ۱۸۸ و ۱۸۹). در این جا، عدم وجود مالکیت خصوصی و اشراف زمین دار، مهم ترین ویژگی وجه تولید آسیایی دانسته شده و کلید فهم مسایل شرق بود. تاریخ سیاسی و مذهبی شرق نیز در همین نکته نهفته است که شرقی ها به فرم فئودالی مالکیت زمین دست نیافته اند (آندرسون، ۱۳۹۰: ۹۱).

تئوری پاتریمونیال (شیوه حاکمیت)

نظریه های ماکس وبر درباره اقتصاد، تاریخ، سیاست و دین جوامع غرب و شرق قابل توجه است. محور و مرکز ثقل نظریات اقتصادی وبر، مسئله سرمایه داری است. یکی از نظریه های مهم ماکس وبر نظریه پاتریمونیال وی می باشد. وبر در شاهکارش، با عنوان «اقتصاد و جامعه و تاریخ عمومی اقتصاد»، به تفاوت نهاد های شرقی و غربی می پردازد. وی می نویسد: در شرق، شهرها، تقریباً همیشه تحت سلطه قدرت های مرکزی یا ارتش بودند و هرگز نتوانستند از استقلال قانونی و سیاسی برخوردار شوند از این رو، در شرق فرصتی برای ظهور طبقه مستقل بورژوا وجود نداشت (وبر، ۱۳۶۹: ۱۹۲-۱۸۸). اشرف با تأثیر پذیری از نظریه های وبر در مورد ویژگی های نهاد های شرقی به ویژه شهرها به تحلیل و تبیین موانع رشد سرمایه داری ایران در دوره قاجاریه پرداخته است. عباس ولی معتقد است که نظریه استبداد موروثی اشرف برگرفته از اندیشه استبداد آسیایی مارکس و اندیشه استبداد موروثی ماکس وبر است (ولی، ۱۳۸۰: ۷۴-۷۵).

تئوری جامعه هیدرولیک

سومین تئوری که برخی از محققان ایرانی بر اساس آن تاریخ ایران را تحلیل می کردند، تئوری جامعه هیدرولیک (آب پایه) کارل آگوست ویتفولگ جامعه شناس است که شاهکار وی کتاب استبداد شرقی می باشد، وی در این کتاب از مسأله آب به عنوان مؤثرترین مؤلفه در تبیین جوامع شرقی نام برده است و تمام جوامع شرقی را جامعه آبی، تمدن آبی، دولت آبی، فرمانروای آبی، رژیم آبی، نظام آبی، کشورهای آبی و... ذکر می کند؛ بنابراین، کانون تحلیل وی از جوامع شرقی، مسأله آب است. در کانون تحلیل وی؛ شبکه های آبیاری و طبقه دیوان سالار دو خصلت بنیادی همه نظام های شرقی در نظر گرفته شده اند که طبقه و دولت در جوامع شرقی را میرآب ها و کنترل کنندگان سیلاب بر عهده دارند (ویتفولگ، ۱۳۹۲: ۲۵۷). هر چند تئوری پردازان نظریه استبداد شرقی، مارکس و انگلس بودند، ولی کارل ویتفولگ، به طور مفصل به نظریه اقتصاد آبی در جوامع شرقی توجه کرده است. بدین ترتیب، شیوه تولید آسیایی مارکس، تئوری پاتریمونیال ماکس وبر و جامعه هیدرولیک ویتفولگ سه تئوری جامعه شناختی است که محققان ایرانی با کاربری آن در تاریخ ایران به تحلیل مناسبات اقتصادی-اجتماعی جامعه ایرانی پرداختند (ولی، ۱۳۸۰: ۴۱). بدین ترتیب می توان گفت که تئوری شیوه تولید آسیایی در تحلیل توسعه نیافتگی تاریخی ایران تأثیر اساسی داشت و محققان ایرانی هوادار این تئوری، تاریخ ایران را تحلیل و تبیین جامعه شناختی کردند. در این مقاله، نظریه ها و دیدگاه های محمدعلی همایون کاتوزیان بررسی و تحلیل می شوند.

محققان ایرانی متأثر از تئوری های مذکور

در میان محققان ایرانی در حوزه تاریخ نگاری اقتصادی، برخی بر اساس تئوری شیوه تولید آسیایی مارکس، جامعه هیدرولیک ویتفولگ و نظریه شیوه حاکمیت ماکس وبر به تبیین و تحلیل توسعه نیافتگی تاریخی ایران پرداخته اند. این امر تاریخ نگاری سنتی و رویداد محور مورخان ایرانی را تحت تاثیر قرار داد، بطوریکه نقش اقتصاد در شکل گیری تحولات تاریخی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت. در ادامه بحث به بررسی نوشته ها و نظریه های کاتوزیان در باب توسعه نیافتگی تاریخی ایران پرداخته می شود:

محمدعلی همایون کاتوزیان

درباره نویسنده و آثارش

محمدعلی همایون کاتوزیان در سال ۱۳۲۱. در تهران متولد شد. دوران تحصیلات مقدماتی را در تهران سپری کرد و برای ادامه تحصیلات به انگلستان رفت و توانست در سال ۱۹۶۷م/۱۳۴۶. درجه لیسانس خویش را از دانشگاه بیرمنگام و در سال ۱۹۶۸م/۱۳۴۷. درجه کارشناسی ارشد را از دانشگاه لندن اخذ کند. در سال ۱۹۸۴م/۱۳۶۳. از رساله دکتری خویش در دانشگاه کنت دفاع نمود. در سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۳۴۷/۱۹۸۶ تا ۱۳۶۵. در دانشگاه‌های انگلستان، ایران، کانادا و امریکا مشغول تدریس بود و هم‌اکنون استاد بازنشسته دانشگاه کنت انگلستان در رشته اقتصاد می‌باشد. وی آثار مختلفی در قالب کتاب و سلسله مقالات راجع به تاریخ، جامعه و ادبیات ایران به طبع رسانیده است. از مهم‌ترین آثار اقتصادی و سیاسی وی که حاوی نظریه‌های قابل تأملی درباره ساختار اقتصادی و اجتماعی ایران است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی (۱۳۶۶)، استبداد، دموکراسی و نهضت ملی (۱۳۷۲)، نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران؛ نفت و توسعه اقتصادی (۱۳۷۷)، دولت و جامعه در ایران؛ انقراض قاجار و استقرار پهلوی (۱۳۷۹)، تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران (۱۳۸۰)، هشت مقاله در تاریخ و ادب معاصر (۱۳۸۵)، ایران، جامعه کوتاه مدت (کلنگی) و ۳ مقاله دیگر (۱۳۹۰) و تعداد زیادی مقاله در حوزه تاریخ، سیاست و اجتماع ایران.

جدول ۱- درباره نویسنده و آثارش

نام محقق	آثار	روش تاریخ‌نگاری و نظریه‌ها
محمدعلی همایون کاتوزیان	۱۳۲۱ ش، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، استبداد، دموکراسی و نهضت ملی، نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران؛ نفت و توسعه اقتصادی، دولت و جامعه در ایران، تضاد دولت و ملت، ایران، جامعه کوتاه مدت.	شیوه مسلط تاریخ‌نگاری وی، تئوری شیوه تولید آسیایی مارکس و نظریه جامعه آب‌پایه ویتفولگ است. بدین ترتیب وی از شیوه ترکیبی در تحلیل دگرگونی‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران بهره برده است. مهم‌ترین نظریه وی که بنا به گفته خودش اصیل و بدیع است، نظریه استبداد ایرانی است و دیگر نظریه‌های وی؛ استبداد نفتی، جامعه کم آب و پراکنده، جامعه کوتاه مدت و کلنگی است که در نظریه‌های مزبور؛ وجود نظام فتودالیسم و برده‌داری در ایران را رد می‌کند.

ارزیابی بیرونی (شکلی) متن تاریخی اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی

این اثر صرفنظر از اهمیت و جایگاه این اثر ارزشمند در حوزه تاریخ معاصر، از لحاظ مباحث تئوری در زمینه عوامل توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران برجسته است. کتاب اقتصاد سیاسی ایران، برآیندی ارزنده از چندین سال مطالعات عمیق همایون کاتوزیان در تاریخ ایران می‌باشد. کتاب اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی در بردارنده پیش‌گفتار مترجمان، دو مقدمه از مؤلف بر نشر دوم فارسی و نشر اول فارسی، مقدمه از مؤلف در باب واژه‌های نوین یا مدرن و اقتصاد سیاسی، چهار بخش و گاهنامه تاریخ معاصر ایران، کتابنامه فارسی، کتابنامه انگلیسی و فهرست راهنما است. بخش اول دولت و انقلاب: دورنمای تاریخی در سه مبحث؛ درباره شیوه تولید: فتودالیسم یا استبداد، تحولات قرن نوزدهم، انقلاب مشروطه و پس از آن: انقلاب و رکود، ۱۲۸۰-۱۲۹۷ ش، بخش دوم؛ از رضاخان تا رضاشاه: پیش‌درآمد ضد انقلاب استبدادی ۱۲۹۸-۱۳۲۵ ش، حاکمیت شبه‌مدرنیسم مطلقه ۱۳۱۲-۱۳۰۵ ش، ظهور و سقوط استبداد شبه مدرنیست ۱۳۱۲-۱۳۲۰، بخش سوم؛ فترت، دموکراسی و دیکتاتوری ۱۳۲۰-۱۳۳۰، نهضت ملی ایران: ملی شدن صنعت نفت و حاکمیت دو گانه ۱۳۳۲-۱۳۳۰، دیکتاتوری سیاسی و لیبرالیسم اقتصادی ۱۳۳۰-۱۳۳۲، بخش چهارم؛ استبداد نفتی، توسعه اقتصادی و انقلاب مردم ۱۳۵۷-۱۳۴۰، بحران اقتصادی، بی‌ثباتی سیاسی و جنگ قدرت، ۱۳۴۲-۱۳۴۰؛ پیش‌درآمدهای استبداد نفتی، استبداد (۱): نفت و اقتصاد سیاسی، استبداد نفتی (۲): کمیت و کیفیت تحول اقتصادی، شهرزدگی، صنعت و خدمات، جامعه روستایی: زمین و اصلاحات ارضی و اوضاع کشور، تجارت و روابط خارجی.

زمینه طرح جلد کتاب مناسب نیست، حروف نگاری متناسب، صفحه‌آرایی و صحافی با کیفیت و قطعی مناسب است. در مجموع صفحات کتاب، اغلاط تایپی آن بسیار اندک است. متن بسیار استوار، توسط مترجم به نثری شیوا و روان به فارسی برگردانده شده است. متن و ادبیات آن، جذاب و گیرا است بیشتر برای اهل علم و دانشگاهی قابل فهم و درک می‌باشد. طرح جلد تناسبی با عنوان کتاب ندارد می‌توان عکسی و طرحی متناسب با عنوان کتاب انتخاب شود.

ارزیابی درونی (محتوایی) اثر با تأکید بر رویکردها و نظریه‌های توسعه نیافتگی تاریخی ایران

کاتوزیان یکی از تئوری‌پردازان توانمند در حوزه تاریخ مطالعات اقتصادی ایران است که نظریه‌های بحث برانگیز و قابل تأملی در مورد جامعه ایرانی ارائه داده است. نظریه‌های وی درباره تاریخ و اجتماع ایران، هواداران زیادی در ایران دارد. مهم‌ترین نظریه وی «نظریه استبداد ایرانی» است که در سلسله مقالات و کتب متعددی آن را تبیین کرده است.

جامعه کم‌آب و پراکنده (جامعه خشک و منزوی): رهیافتی برای تعمیم نظریه استبداد ایرانی

یکی از نظریه‌های مهم کاتوزیان راجع به جامعه ایران، نظریه «جامعه کم‌آب و پراکنده (جامعه خشک و منزوی)» می‌باشد که حاوی رویکردها و دیدگاه‌های کاتوزیان به جامعه ایرانی است. کاتوزیان، نظریه مزبور را، به‌عنوان الگوی تحلیلی و جامعه‌شناختی برای مناسبات اجتماعی-اقتصادی ساختار ایران به کار برده است. کاتوزیان در این مبحث توأمان نظریه حکومت خودکامه را هم تبیین کرده است. وی، در دوره پهلوی به جای جامعه کم‌آب، از استبداد نفتی سخن گفته است. با این وجود، معتقد است ساختار و مناسبات جامعه ایرانی از نظریه استبداد نشئت می‌گیرد و با توجه به مشخصه‌هایی که برای این الگو بیان می‌کند، وجود نظام فتودالیسم و نظام برده‌داری را در جامعه ایرانی رد می‌کند. از همین رو کاتوزیان به اصالت و بدیع بودن نظریه‌های خویش درباره جامعه ایران اصرار می‌ورزد. وی، نظریه استبداد دیوانی انگلس در کتاب آنتی دورینگ و نظریه جامعه آب‌پایه ویتفولگ در کتاب استبداد شرقی را در توصیف شرایط ایران ناتوان می‌بیند. مدعی است که رویکرد نظری اش اصیل و بدیع است و رویکردهایش را در مورد تاریخ ایران از کسی وام نگرفته است؛ اما نویسنده کتاب ایران پیش از سرمایه‌داری، اصالت نظریه‌های کاتوزیان درباره جامعه ایرانی را به باد انتقاد می‌گیرد و می‌نویسد: «کاتوزیان هر قدر بر اصالت الگوی علمی خود از تاریخ ایران اصرار ورزد در تحلیل وی چیزی وجود ندارد تا داعیه او را موجه جلوه دهد. هم تصور او از استبداد ایرانی و هم تأکیدش بر روستاهای خودکفا به‌عنوان مبنای تولید کشاورزی در ایران خشک منزوی هر دو بازتولیدی از تفسیرهای مارکس درباره ساختارهای سیاسی و ارضی شرق است و خطاهای تئوریک همان نظریه‌ها را تماماً به ارث برده است؛ اما شرایط اقلیمی راهی است که او را از آثار مارکس جدا می‌کند. هرچند شرایط اقلیمی، به‌ویژه خشک بودن، جایگاه مهمی در برخی جوانب از مفهوم‌یابی مارکس از روابط میان دولت و اقتصاد در جوامع آسیایی اشغال می‌کند اما نمی‌توان آن را جایگزین روابط تولید کرد که به طرق گوناگون از دولت و مالکیت اشتراکی زمین استنتاج شده است» (ولی، ۱۳۸۰: ۷۳-۷۲).

کاتوزیان معتقد است بسیاری از شاخص‌های مدل تحلیلی شیوه تولید آسیایی برای تحلیل جامعه ایران که مارکس و انگلس بیان می‌کنند، در مناسبات اقتصادی و اجتماعی جامعه ایرانی وجود داشته است، اما شرایط اقلیمی و زیست‌محیطی، خشکی سرزمین ایران را در پی داشته است و موجب کم‌آبی و رواج شیوه‌های مصنوعی آبیاری شده است. وی به تئوری جامعه آبی (هیدرولیک) ویتفولگ حمله می‌کند و نظریه آب‌پایه ویتفولگ را به عنوان مدلی تحلیلی برای ساختار اقتصادی-اجتماعی ایران ناتوان می‌بیند و معتقد است اقتصاد سیاسی ایران، فتودالی نبوده و مالکیت خصوصی (زمین) ناپایدار بوده و زمین‌داری در اشکال مختلف به‌عنوان امتیازات نظامی-دیوانی به افراد واگذار می‌شد. بدین ترتیب هرچند، کاتوزیان رویکردهای خویش را مستقل و عاری از دیدگاه‌های مارکس و کارل ویتفولگ در تبیین جامعه ایران می‌داند، ولی رویکردش در تبیین «ساختار و مناسبات روستاها در ایران» به رویکردهای مارکس و ویتفولگ بسیار نزدیک است. وی، شیوه تولید را در روستاهای ایران جمعی بیان می‌کند که مهم‌ترین شیوه تولیدی در مناطق ایران با نام‌های مختلفی چون بُنه و صحرا معمول بود. ریشه بُنه را در ایران مربوط به مسئله آب می‌داند که کم‌آبی در نظام کشاورزی، همکاری دسته جمعی را برای حفاظت از آب‌های زیرزمینی، قنات‌ها و توزیع آب در میان کشاورزان را ایجاد می‌کرد (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۷۶-۷۲). از همین رو کاتوزیان به ارائه الگویی تحت عنوان «جامعه خشک و منزوی و استبداد ایرانی» ارائه می‌دهد. بن‌مایه اصلی نظریه وی، این است که کم‌آبی به ایجاد واحدهای روستایی خودمختاری انجامید، به گونه‌ای که تولید هیچ‌یک برای ایجاد یک پایگاه قدرت فتودالی کافی نبود؛ اما با توجه به گستردگی منطقه، این واحدها بر روی هم مازاد جمعی بزرگی تولید می‌کردند که در صورت تصاحب آن به‌وسیله یک نیروی سازمان‌یافته بیرونی، می‌توانست به‌عنوان منبع اقتصادی مورد استفاده یک قدرت استبدادی سراسری قرار گیرد. این مازاد کشاورزی جمعی مستقیم و غیرمستقیم چنان حجم عظیمی داشت که دولت‌های استبدادی را قادر می‌ساخت تا آن را در زمینه حمل و نقل، ارتباطات و سازمان نظامی فتودالی خرج

کنند و از این طریق نه تنها مالکیت خود بر اراضی را تداوم بخشند، بلکه مانع از پیدایش استقلال فئودالی در کشاورزی یا شهروندان بورژوا در شهرها شوند (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۸۴-۸۲).

جمع‌بندی کلی از مباحث تئوریک و نظری کاتوزیان از الگوی استبداد ایرانی و جامعه کم‌آب و پراکنده در تبیین مناسبات اقتصادی-اجتماعی جامعه ایران بدین ترتیب است: «کم‌آبی، البته به روش‌های خاص خودش، نقش اساسی در شکل دادن به ساختار اقتصاد سیاسی ایران بازی کرده است. کم‌آبی به ایجاد واحدهای روستایی خودمختاری انجامید که تولید هیچ یک برای ایجاد یک پایگاه قدرت فئودالی تکافو نمی‌کرد، اما بر روی هم مازاد جمعی چندان بزرگی تولید می‌کردند که در صورت تصاحب آن به وسیله یک نیروی سازمان‌یافته بیرونی (منطقه‌ای یا کشوری) می‌توانست برای جلوگیری از تجزیه قدرت سیاسی-اقتصادی به کار رود. این نیروی نظامی در ابتدا عشایر مهاجم بودند و پس از آن عشایر داخلی و مهاجر که موفق شدند در مقاطع مختلف تاریخ، حکومت شهری مختلفی را تشکیل دهند. حجم مازاد جمعی محصولات کشاورزی مستقیم و غیرمستقیم آن قدر زیاد بود تا این حکومت‌های استبدادی را قادر به صرف مبالغی برای حمل و نقل، ارتباطات، سازمان‌های نظامی و بوروکراتیک و جز اینها کند که هم سلطه‌شان را بر زمین حفظ و هم از پیدایش خودمختاری فئودالی در کشاورزی، یا شهروندی بورژوایی در شهرها جلوگیری می‌کرد. آنچه گفته شد حاوی پایه‌های اولیه یک «مدل» است و اگر برای اینکه جدی گرفته شود، باید نامی بر آن نهاد، شاید بتوان آن را استبداد ایرانی متکی بر جامعه «کم‌آب و پراکنده» (اریدیسولاتیک) نامید.» (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۴۹).

کاتوزیان معتقد است تمام مؤلفه‌هایی که مارکس و انگلس و اسلافشان برای جامعه آسیایی بیان می‌کنند، در مورد مناسبات اقتصادی و اجتماعی ایران مصداق دارد. وی تئوری جامعه هیدرولیک ویتفولگ را مبنی بر وجود یک دستگاه دیوانی و تصمیم‌گیرنده اصلی جامعه در مناسبات اقتصادی و اجتماعی جامعه آسیایی ایران، رد می‌کند. وی می‌نویسد: «تئوری جامعه آبی ویتفولگ در مورد جامعه چین به آزمون گذاشته شده است و قابل تعمیم به همه جوامع آسیایی به‌ویژه ایران نیست و جامعه کشاورزی ایران برای تأمین آب و توزیع آب به دولت مرکزی وابسته نبوده و حتی این دولت مرکزی است که برای مدیریت بوروکراسی خویش به مازاد محصولات کشاورزی روستاییان نیازمند هستند. در نتیجه کشاورزی روستاییان ایران برای تأمین و تنظیم آب به دولت وابسته نبودند و این دولت بود که مازاد محصولات کشاورزی را از طریق مالکان و تیولداران وصول می‌کرد و به واحدهای روستایی پراکنده و منزوی وابسته بود.» (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۷۸-۷۷؛ همایون کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۴۹). بر پایه آنچه بیان شد، همایون کاتوزیان در تئوریزه و تطبیق تز استبداد ایرانی خویش درباره جامعه ایرانی، عاجز مانده است و نتوانسته نظریه‌ای جامع و منسجم برای تبیین مناسبات اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران ارائه دهد که بتواند حقایق تاریخی ایران و ابهامات نظریه استبداد ایرانی خود را روشن کند. در واقع کاتوزیان، در طرح الگوی جامع برای تبیین مناسبات اقتصادی-اجتماعی جامعه ایرانی که منجر به توسعه نیافتگی جامعه ایرانی و شکل‌گیری استبداد ایرانی شد، ناتوان است چنانکه وی می‌نویسد: «علت‌العلل هرچه باشد، جامعه ایران ۲۵۰۰ سال است که به شکل استبدادی اداره شده است.» (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۶۳). وی سؤالی را طرح می‌کند و درصدد پاسخ به آن است: چه شد که نظامی استبدادی در ایران پدید آمد؟ خلاصه فرضیه من این است:

«ایران سرزمین پهناوری است که جز در یکی دو گوشه آن، دچار کم‌آبی است، یعنی در واقع عامل کمیاب تولید، آب است نه زمین. در نتیجه آبادی‌های آن (نامشان از آب گرفته شده) اولاً مازاد تولیدی زیادی نداشتند و ثانیاً از یکدیگر دور افتاد بودند. به این ترتیب جامعه ایران، جامعه‌ای خشک و پراکنده بود و امکان نداشت که بر اساس مالکیت یک یا چند آبادی قدرت‌های فئودالی مستقلی پدید آیند. از سوی دیگر، یک نیروی نظامی متحرک می‌توانست مازاد تولید بخش بزرگی از سرزمین را جمع کند و [...] بر اثر حجم بزرگ مازاد تولید همه این مجموعه [...] به دولت مرکزی مقتدری مبدل می‌شود. این نیروی نظامی متحرک را ایلات فراهم آوردند.» (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۰).

جامعه کلنگی؛ رهیافتی بدیع در توجیه نظریه استبداد ایرانی

مفهوم جامعه کلنگی (جامعه کوتاه‌مدت) از دیگر ابداعات کاتوزیان درباره جامعه ایران است. وی معتقد است در جامعه کوتاه‌مدت، هیچ رغبتی و میلی برای سرمایه‌گذاری بلندمدت وجود ندارد که علت را در نبود امنیت جانی، مالی و فقدان قوانین در جامعه ایرانی بیان می‌کند که مهم‌ترین هدف سرمایه‌گذاری کوتاه مدت، کسب بیشترین سود در سریع‌ترین زمان خواهد بود و در ادامه بیان

^۱ Aridisolatic

می‌کند؛ به دلیل همین نبود امنیت و قانون، سرمایه‌گذاری خصوصی در ایران به وجود نیامد و بیشتر سرمایه‌های خصوصی، به جای آنکه در فعالیتهای تولیدی و دراز مدت به کار گرفته شوند، در حوزه‌های اقتصادی به کار افتادند که بیشتر سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت داشته است که در کم‌ترین زمان بیشترین سود و منفعت را کسب کنند (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۰۶-۱۰۳).

استبداد نفتی؛ فرهنگ سیاسی برآمده از اقتصاد

نظریه‌هایی که کاتوزیان در مورد استبداد ایرانی ارائه داده است، به نوعی قابل تعمیم به همه دوره‌های تاریخی ایران است و در قرون متمادی، مؤلفه‌ها و فاکت‌های آن تقریباً روشن است؛ اما تئوری استبداد نفتی کاتوزیان دولت پهلوی را در بر می‌گیرد. کاتوزیان عنصر اقتصادی نفت را رکن رکین اقتصاد ایران در دوره پهلوی ذکر می‌کند که توانسته با عوایدی که از طریق فروش نفت کسب می‌کند، سیستم حکومتی و بوروکراسی خویش را بر پایه نفت پایه‌ریزی کند. شاه با اتکا به قدرت اقتصادی خویش از طریق فروش نفت و تشکیل نظام دیوان‌سالاری تحت سیطره خویش، توانست بستر حکومت استبدادی را در یک نفر (به نام شاه) متبلور کند. شاه تصمیم‌گیرنده و مجری تقسیم درآمدهای نفتی در کشور به شمار می‌آمد و با این کار جامعه ایران را وابسته خود کرده بود. کاتوزیان در تحلیلی منسجم، ساخت اقتصادی-اجتماعی و سیاسی ایران عصر پهلوی را بر مبنای درآمد نفت که پدیده اقتصادی تاریخ معاصر ایران و خاورمیانه به‌شمار می‌رود، تبیین جامعه‌شناختی می‌کند. بدین ترتیب از سال ۱۳۱۱. به بعد، عواید نفت منبع درآمد نسبتاً مطمئنی برای تأمین نیازهای مالی دولت بود. ارزش و درآمد نفت رو به افزایش بود. این امر و اندیشه‌های شبه مدرنیستی و شبه ناسیونالیستی رضاشاه، بستر استبداد را فراهم کرد. رشد درآمد نفت، میزان استقلال مالی و قدرت سیاسی دولت را نسبت به طبقات افزایش داد که باعث شد که تمام نهادها در دست دولت باشند و زمینه استبداد فراهم شود (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۸۹-۲۸۸). بنابراین عواید نفت نوعی بهره مالکانه بود که مستقیماً به دولت پرداخت می‌شد. عواید نفتی، زمینه استقلال غیرعادی اقتصادی و سیاسی دولت را از نیروهای مولد و طبقات اجتماعی فراهم می‌کند؛ این عواید برای کل جامعه به صورت منبعی نامرئی درمی‌آید. به همان میزانی که درآمد نفت، دولت را از ابزار تولید داخلی و طبقات اجتماعی مستقل می‌کند، به همان میزان هم طبقات اجتماعی به دولت وابسته می‌شوند. لذا مجموعه سیستم اداری، وابستگان دولت هستند (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۹۱-۲۹۰). با مطالعه نوشته‌های کاتوزیان می‌توان گفت وی از ارائه الگوی جامع و منسجم که بتواند فاکت‌های تاریخ و جامعه ایرانی را روشن و تبیین کند، ناتوان بوده و علت‌العلل توسعه نیافتگی جامعه ایران را در نظریه استبداد ایرانی بیان می‌کند.

نتیجه‌گیری

بر پایه آنچه بیان شد، محققان ایرانی از تئوری‌های جامعه‌شناسان غربی در تحلیل و تبیین جامعه‌شناختی تاریخی توسعه نیافتگی جامعه ایران الگوبرداری کرده‌اند، یکی از این تئوری‌ها؛ تئوری مارکسیستی بود که به تبیین توسعه نیافتگی جامعه ایران در سه تعریف و مفهوم از تاریخ ایران (شیوه تولید آسیایی مارکس، استبداد موروثی یا شیوه حاکمیت ماکس وبر و جامعه هیدرولیک کارل ویتفولگ) پرداخته‌اند. کاتوزیان در قالب مفهوم شیوه تولید آسیایی مارکس قرار می‌گیرند و در تبیین جامعه‌شناختی و دگرگونی‌های تاریخی ایران از شیوه ترکیبی (شیوه تولید آسیایی مارکس و جامعه آبی ویتفولگ) استفاده کرده است. نظریه‌های استبداد ایرانی، جامعه کم آب و پراکنده و استبداد نفتی از مهمترین نظریه‌های کاتوزیان در تبیین جامعه ایران است. با این وجود، تقسیم‌بندی نگارنده در این مقاله بر پایه رویکرد مسلط و غالب کاتوزیان به تعریف جامعه آسیایی در سه مفهوم ذکر شده است که با کاربست نظریه تولید آسیایی، عوامل توسعه نیافتگی جامعه ایران را تحلیل و تبیین نموده است. فصل مشترک تفاسیر کاتوزیان، رد الگوی تک‌خطی ایران‌شناسان شوروی در باب توسعه نیافتگی تاریخ ایران است، رد این الگو به معنای چشم‌پوشی مفاهیمی چون نظام برده‌داری و جامعه فئودالی در تاریخ ایران می‌باشد.

منابع

- آندرسون، پری. (۱۳۹۰). تبارهای دولت استبدادی. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: ثالث.
 آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۱). بنیان‌های فکری نظریه جامعه ایرانی. تهران: نشر علم.
 بشیریه، حسین. (۱۳۷۵). دولت عقل. تهران: علوم نوین.

- طباطبایی، جواد. (۱۳۸۰). دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران. ج ۱، چاپ هفتم. تهران: نگاه معاصر.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۸۶). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. چاپ سیزدهم. تهران: مرکز.
- _____ (۱۳۸۰). تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران. ترجمه علیرضا طیب. تهران: نی.
- _____ (۱۳۹۱). ایران، جامعه کوتاه مدت و ۳ مقاله دیگر. ترجمه عبدالله کوثری. چاپ چهارم. تهران: نی.
- _____ (۱۳۷۲). استبداد، دموکراسی و نهضت ملی. تهران: مرکز.
- _____ (۱۳۷۷). نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران؛ نفت و توسعه اقتصادی. ترجمه علیرضا طیب. تهران: مرکز.
- ویر، ماکس. (۱۳۶۹). شهر در گذر زمان. ترجمه شیوا کاویانی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- _____ (۱۳۷۳). اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری. ترجمه عبدالکریم رشیدیان. پریسا منوچهر کاشانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ساعی، علی. (۱۳۹۵). چکیده کنفرانس جامعه‌شناسی تاریخی ایران: بررسی و نقد آثار پروفیسور همایون کاتوزیان. دانشگاه تربیت مدرس. گروه جامعه‌شناسی.
- مارکس، کارل، انگلس، فردریش. (۱۳۸۴). درباره تکامل مادی تاریخ؛ مقاله ۲ و ۲۸ نامه. ترجمه خسرو پارسا. چاپ سوم. تهران: نشر دیگر.
- ملاتی توانی، علیرضا. (۱۳۹۶). «نقد و ارزیابی رویکردهای دکتر کاتوزیان به انقلاب مشروطه ایران». دو فصلنامه تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (س). سال بیست و هفتم. شماره ۲۰. صص ۱۷۷-۱۵۸.
- ولی، عباس. (۱۳۸۰). ایران پیش از سرمایه‌داری. ترجمه حسن شمس آوری. تهران: مرکز.
- ویتفولگ، کارل. آ. (۱۳۹۲). استبداد شرقی: بررسی تطبیقی قدرت تام. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ سوم. تهران: ثالث.